

Ἐρεισμα / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Περιοδικό των Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 3 / Issue 3

Δεκέμβριος 2023 / December 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Ereisma* για την *Istoria*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Χρύσα Σκεπεντζή** | Cover photo © **Chryssa Skepentzi**, *Αδέξιες μοναξιές I*, 70x49,5 (2021).

Ευχαριστούμε την Χρύσα Σκεπεντζή για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την *Istoria* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδην, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Αρτεμησία Κουρελά, Μαρουσώ Περδίκη, Ματίνα Φωτιάδου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara • **Issue Editors:** Athena Syriatou, Matina Fotiadou, Artemisia Kourela, Marouso Perdiki • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Ερεισμα για την Ιστορία*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδακτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδακτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athena Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΑΡΤΕΜΗΣΙΑ ΚΟΥΡΕΛΑ, Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865).....	7
KONSTANTINA TORTOMANI, Antiquarianism, Orientalism, and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts.....	19
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο...	30
ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΩΤΟΓΛΙΔΗΣ, «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967).....	47
ΣΙΝΤΟΡΕΛΑ ΜΠΡΑΧΑ, Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990).....	64
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΟΥΤΣΙΚΟΣ, Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981.....	79
ΦΩΤΕΙΝΗ ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΟΥ, Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου.....	93
ΧΡΥΣΑ ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19ου αιώνα: Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας.....	116
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	135

Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες των Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου

Φωτεινή Γρ. Γραμμενίδου

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Κατά τον 19^ο αιώνα, το Διδυμότειχο ήταν καζάς του σαντζακιού της Αδριανούπολης, στο ομώνυμο βίλαέτι της Θράκης¹. Χωρίς να λείπουν οι κατά καιρούς δυσχέρειες, αποτελούσε κομβικό εμπορικό σημείο, καθώς συνιστούσε λιμάνι του ποταμού Έβρου. Επιπλέον, μετά το 1870, αποτελούσε σημαντικό σταθμό του σιδηροδρομικού δικτύου Δεδέαγατς-Αδριανούπολης-Κωνσταντινούπολης. Η περιοχή είχε αξιοπρόσεκτο πνευματικό και εκπαιδευτικό επίπεδο, με σχολεία ήδη από το 1741 και μία πληθυσμιακά και οικονομικά εύρωστη, ιστορική Μητρόπολη.²

Βασική κοινωνική και οικονομική συσσωμάτωση τεχνιτών και εμπόρων του οθωμανικού κράτους ήταν οι συντεχνίες, γνωστές και ως εσνάφια, ισνάφια, συνάφια και ρουφέτια.³ Σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, από τον 16^ο αιώνα κυρίως, αποτελούσαν καίριο ρυθμιστικό παράγοντα της τοπικής οικονομίας ελέγχοντας όλα τα επίπεδα της αγοράς, από την παραγωγή ως την πώληση.⁴ Στο Διδυμότειχο, η συντεχνιακή δράση υπήρξε ισχυρή από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ξεχώριζε στη Δυτική Θράκη. Συντεχνιακό τοπόσημο της πόλης συνιστούσε η συνοικία Κουγιουμτζή,

¹ Το 1864 με τον νόμο περί Βιλαετιών, η επικράτεια χωρίζεται σε ευρύτερες διοικητικά γεωγραφικές περιοχές, τα Βιλαέτια (*Vilaet*), με μεγαλύτερες υποδιαιρέσεις/υποδιοικήσεις τους τα Σαντζάκια (*Sandjak*). Μικρότερες υποδιαιρέσεις συνιστούν οι Καζάδες (*Kaza*). Βλ. Γιάννης Μπέτσας, *Η κοινοτική διάσταση στην Εκπαίδευση. Ιστορικές Προβολές-Σύγχρονες Αναφορές*, (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη, 2007), 62· Γενικότερα για τη διοικητική οργάνωση της Ευρωπαϊκής Τουρκίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα βλ. Auguste Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, T. 1, (Paris: Arthur Bertrand, 1868).

² Αθανάσιος Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της πόλεως του Διδυμοτείχου* (Διδυμότειχο: Δήμος Διδυμοτείχου, 1999), 50, 62, 98-99· Αθανάσιος Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, μία αέναη περιπλάνηση (Διδυμότειχο: Κ.Π.Α.Π.Ν.Π. Δήμου Διδυμοτείχου, 2018), 164-168, 248, 261· Γρηγόριος Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατίαν. Εκ των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων και εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου. Αρχειακή Μελέτη. Μέρος Β΄», *Αρχείον των Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού [ΑΘΛΓΘ]* 21 (1956): 25.

³ Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη Συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950), 78-79.

⁴ Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων», στο *Ιστορία των Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Β', επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Τα Νέα, 2003), 325-326· Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 167-168, 180-181· Δημήτριος Μανάκας, «Διδυμότειχον», *Θρακικά* 27 (1957): 246-247· Gabriel Baer, «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds», *International Journal of Middle East Studies* 1, no. 1, (January 1970): 28-50· Ελένη Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «Συντεχνίες: μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών τεχνιτών. Επαγγελματική συνοχή και κοινωνική αλληλεγγύη», στο *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Παραδοσιακή Τέχνη και Τεχνολογία*, τόμ. Β', επιμ. Κωνσταντίνος Σμπόνιας (Πάτρα: Ε.Α.Π., 2002), 96.

όπου βρίσκονταν τα καταστήματα του ομώνυμου ρουφετιού των κουϊτζήδων, όπως λέγονταν οι αργυροχρυσοχόοι.⁵

Παρά τα ευάριθμα αρχειακά τεκμήρια για τα εσνάφια, σχηματίζεται μια αρκετά καλή εικόνα για την πολυμέρεια της δράσης τους, η οποία συχνά συνδυαζόταν με την πολυσήμαντη δράση Εκκλησίας και Δημογεροντίας.⁶ Η προσφορά των συντεχνιακών ενώσεων υπήρξε καθοριστική, με έργα που είχαν εθνική στόχευση, όπως θα πρέπει να ήταν η δωρεά στη σχετικά ευκατάστατη Μονή της Κορνοφωλιάς Σουφλίου.⁷ Το «εσναφικό κουτί»,⁸ το ταμείο των συντεχνιών, άνοιγε συχνά για ευεργεσίες κοινωφελούς και αλληλέγγυου χαρακτήρα, λόγου χάρη για την προστασία της δημόσιας υγείας, για την απελευθέρωση αιχμαλώτων και την ανακούφιση ασθενών και αναξιοπαθούντων.⁹ Ελάχιστο παράδειγμα αποτελεί η επισήμανση του ισναφιού των γεμενετζήδων¹⁰ που όριζε ότι, σε περίπτωση παραβίασης του κανονισμού τους από κάποιον ταμπάκη,¹¹ ως πρόστιμο ήταν υπόχρεος να δίνει προς τόκο μια λίρα οθωμανική διά πτωχούς (1871).¹²

Η ευρωστία και η αυστηρή οργάνωσή τους, με κανονισμούς και άγραφους ηθικούς νόμους, καθιστούσαν τις συντεχνίες ευρέως αποδεκτές και σεβαστές.¹³ Οι οθωμανικές αρχές σχετικά γρήγορα αναγνώρισαν τα πολυεπίπεδα οφέλη που αποκόμιζαν από τη λειτουργία τους, οπότε και νομίμως τα εσνάφια εκπροσωπούσαν απέναντί τους τον χριστιανικό πληθυσμό. Ήταν χαρακτηριστικό ότι τα ρουφέτια φρόντιζαν για την τήρηση των φορολογικών μέτρων, αλλά και για τη συμμόρφωση και επίλυση των διαφορών των μελών τους, συντελώντας στην ομαλή κοινωνικοοικονομική ζωή των πόλεων.¹⁴ Το κοινωνικό κύρος τους παρείχε τη δυνατότητα να αναμειγνύονται σχεδόν σε όλες τις σημαντικές διεργασίες

⁵ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 72· Αθανάσιος Γουρίδης, *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα* (Κομοτηνή: Νομαρχιακή Αντοδιοίκηση Ροδόπης-Έβρου, 2006), 129.

⁶ Γρηγόριος Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατίαν. Α' Κατάστασις των σωζόμενων Κωδήκων και παλαιών βιβλίων ή εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου», *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 148-153· Γρηγόριος Ευθυμίου, «Καταστατικό της Δημογεροντίας Διδυμοτείχου», *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953): 209· Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, «Τα εσνάφια και η οικονομική και πνευματική άνθιση του ελληνισμού επί τουρκοκρατίας», *ΑΘΛΓΘ* 16 (1951): 57, 63-68.

⁷ Η δωρεά ήταν 1.000 γρόσια.

⁸ Ξύλινος κουμπαράς του ισναφιού των μπαχτεβάντων, με παραστάσεις αγίων, φυλάσσεται σήμερα στο Λαογραφικό Μουσείο Διδυμοτείχου.

⁹ Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «Συντεχνίες», 104-107· Δημήτριος Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου», *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 143-144· Μανάκας, «Διδυμότειχον», 246-247, 251-252· Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη 1685-1920* (Αθήνα: Πιτσιλός, 1985), 41-43· Αριστείδης Κλήμης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. 1 (Αθήνα: Πιτσιλός, 1985), 43.

¹⁰ Κατασκευαστές των γεμενιών (ευτελών υποδημάτων), σανδαλοποιοί.

¹¹ Βυρσοδέψης.

¹² Μανάκας, «Διδυμότειχον», 249-251.

¹³ Ηλίας Αρναούτογλου, «‘Η ιδέα της αποκαταστάσεως των συναφίων’. Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831», *Επετηρίδα Κέντρου Ερευνας Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36 (2002): 211-213· Μυρτίλος Αποστολίδης, «Η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότης Φιλιππούπολεως», *ΑΘΛΓΘ* 13, (1946-1947): 25· Peter Sugar, *H νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, μτφ. Παυλίνα Μπαλουζή (Αθήνα: Σμύλη, 1994), 165-166.

¹⁴ Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», 325-326· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου», 139· Baer, «Turkish Guilds», 28-50· Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη Συντεχνίαι*, 29· Κλήμης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, 42.

των χριστιανικών κοινοτήτων, όπως η διοίκησή τους.¹⁵ Καταστατικά της 27^{ης} Μαρτίου του 1869 και της 17^{ης} Φεβρουαρίου του 1878 καταγράφουν τη συμμετοχή μελών των συντεχνιών του Διδυμοτείχου, μαζί με τους πρόκριτους και άλλους προϊστάμενους της πόλης, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, στη διαδικασία εκλογής της Εφοροδημογεροντίας και της αναδιοργάνωσης της Δημογεροντίας, αντίστοιχα.¹⁶

Από τις πιο γνωστές κοινωνικές λειτουργίες των εσναφιών και τα πρωταρχικά μελήματά τους, είτε μέσω της Εκκλησίας είτε άμεσα, ήταν η χρηματοδότηση και η φροντίδα της ίδρυσης και της λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια της παιδείας της περιοχής. Στον Κώδικα Β' του Αγίου Αθανασίου (1838), που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Μητρόπολης Διδυμοτείχου, καταγράφεται η αρωγή του ισναφιού των πραγματευτάδων στον διδασκαλικό μισθό του Κωνσταντίνου Αθανασιάδη.¹⁷ Εφόσον συχνά τα επίθετα ήταν προσδιοριστικά του επαγγέλματος κάποιου,¹⁸ από όσα παραδίδει ο ίδιος Κώδικας για το έτος 1842, συμπεραίνεται η οικονομική συνδρομή των μελών των σιμιτζήδων,¹⁹ των (α)εμφιετζήδων²⁰ και άλλων συντεχνιών στη δόμηση καινούργιου κτιρίου της Αλληλοδιδακτικής Σχολής στον λόφο του Καλέ. Στον Κώδικα Η' (1870), ορίζεται το ποσό που όφειλε να δίνει κάθε ρουφέτι από τα κέρδη πανηγυριών και αρχιερατικών λειτουργιών για τις ανάγκες των σχολείων και τις αμοιβές του εκπαιδευτικού προσωπικού.²¹ Ο ισολογισμός της Μητρόπολης (1873) κατονομάζει αναλυτικά τις συντεχνίες, από τις οποίες εισρέουν σχετικά έσοδα, επί παραδείγματι των καπηλάδων, των αλευράδων και άλλων.²²

Αξιοσημείωτη ήταν η εμπλοκή των συντεχνιών στις υποθέσεις της Εκκλησίας, ως μέλη στις επιτροπές των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, μεριμνώντας για την ανέγερση και τη συντήρησή τους. Επί παραδείγματι, οι γεμενετζήδες συνέδραμαν στο μετόχι του Παναγίου Τάφου στο Διδυμότειχο.²³ Σε πρακτικό της 13^{ης} Δεκεμβρίου του 1878 της συνεδρίας της Δημογεροντίας που καταγράφεται στον Κώδικα της Ιεράς Μητροπόλεως,²⁴ παραδίδεται

¹⁵ Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 167, 180-181· Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Βαφείδης, «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχῳ», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952): 301· Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», 333-335.

¹⁶ Σταύρος Δρακίδης, «Η Ελληνοορθόδοξη κοινότητα του Διδυμοτείχου (1870-1910)» (Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014), 145, 151. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του IKEE ΑΠΘ-Βιβλιοθήκη, Μεταπτυχιακές Διατριβές.

¹⁷ Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 180-181· Γουρίδης, *Διδυμότειχο*, 129-130· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου», 139-140· Ευθυμίου, «Καταστατικό της Δημογεροντίας Διδυμοτείχου», 209· Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», 330-334.

¹⁸ Νικόλαος Μπονόβας, «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών», στο *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη. 18^{ος}-20^{ος} αι., Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 20-21 Νοεμβρίου 1997*, επιμ. Δέσποινα Ποιμενίδου (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998), 198.

¹⁹ Αρτοποιοί, κουλουρύδες.

²⁰ Μικροπωλητές.

²¹ Επί παραδείγματι, το 1870 τα έσοδα από τις πανηγύρεις των εσναφιών ανήλθαν στα 85 γρόσια, ενώ από τις αρχές του 1872 μέχρι τον Απρίλιο του 1873 στα 125 γρόσια, βλ. Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ», 176-177, 181, 188-189.

²² Οι συντεχνίες ήταν οι εξής: των καπηλάδων, τζανακτζήδων, γεμενετζήδων, αλευράδων, ψωμάδων, χρυσοχώρων, κηπουρών, βλ. Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ», 160-163, 181, 186-189.

²³ Μανάκας, «Διδυμότειχον», 251. Το Μετόχι του Παναγίου Τάφου στο Διδυμότειχο υπάγονταν στο Μετόχι της Αγίας Παρασκευής της Αδριανούπολης και ήταν αφιερωμένο στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, βλ. Μαρία Λίτινα, «Το αγιοταφικό μετόχι της Αγίας Παρασκευής στην Αδριανούπολη μέσα από την ανέκδοτη αληθογραφία του αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (1836- 1899)», *Περί Θράκης* 6 (2007-2009): 45-48.

²⁴ Επί αρχιερατείας Μεθοδίου.

ότι άπασες οι συντεχνίες της πόλης βοήθησαν στην ανοικοδόμηση του ερειπωμένου βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου.²⁵ Η επιτροπή που διορίστηκε απαρτιζόταν από δύο Δημογέροντες και δέκα εκπροσώπους συντεχνιών, των τουλκέρηδων,²⁶ ρετσπέρηδων²⁷ και άλλων.²⁸

Οι ευκατάστατες επαγγελματικές ομάδες συνέχιζαν τη γνωστή διαχρονική λειτουργία στην ιστορία των κοινωνιών της προσφοράς των οικονομικά δυνατότερων προς τους ασθενέστερους. Είτε με προκάλυψη τη σωτηρία της ψυχής είτε από γνήσιο θρησκευτικό συνασθημα, εφόσον θεωρούνταν σχεδόν ταυτόσημο με αυτό που λέγεται σήμερα εθνική συνείδηση, επεδίωκαν να ευεργετήσουν την Εκκλησία, ενώ παράλληλα εμβάθυναν τη συνοχή του χριστιανικού πληθυσμού.²⁹ Καθώς, εντούτοις, η κτητορική ναοδομική δραστηριότητα και η μνημειακή διακόσμηση ήταν δαπανηρά εγχειρήματα, συχνά προτιμούνταν η ανάληψη των λιγότερο απαιτητικών εξόδων των φορητών εικόνων ενός ναού,³⁰ κυρίως του αγίου προστάτη του συναφιού, χωρίς, όμως, αυτό να τηρείται απαρέγκλιτα. Ο μεγάλος αριθμός λατρευτικών εικόνων και των τριών ορθόδοξων μεταβυζαντινών ναών του Διδυμοτείχου, τεκμηριώνει στα αφιερώματα την πρωτοκαθεδρία των συντεχνιών. Οι χορηγίες, άλλωστε, αποτελούσαν τα συνηθέστερα πεδία του ανταγωνισμού μεταξύ των επαγγελματικών ενώσεων, δεδομένου του μεγάλου μερίσματος που είχε η θρησκεία στη ζωή των κοινοτήτων.³¹

Μολονότι, η πλειονότητα των εσναφικών αφιερωμάτων εντοπίζονται εντός της πόλης, αξίζει να αναφερθούμε επιγραμματικά, λόγω της περιορισμένης έκτασης της παρούσας μελέτης, στις περιπτώσεις δύο χωριών του Διδυμοτείχου. Η πρώτη αφορά στον ναό της

²⁵ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 147· Βαφείδης, «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχῳ», 300-301.

²⁶ Κτίστες.

²⁷ Γεωργοί.

²⁸ Οι συντεχνίες ήταν των κασάπηδων, καπηλάδων, τουλκέρηδων, ψωμάδων, ρετσπέρηδων, αμπατζήδων, καπνάδων, (μ)πακάληδων και (μ)παχτσεβάνηδων, βλ. Βαφείδης, «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχῳ», 300-301· Ευθυμίου, «Η παιδεία εν Διδυμοτείχῳ κατά την Τουρκοκρατίαν. Α΄ Κατάστασις των σωζόμενων Κωδήκων και παλαιών βιβλίων ή εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου», 149-150.

²⁹ Ζαφειρία Τσιούμη, *Οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο της Θεσσαλονίκης* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004) 7, 16-17. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών· Μιλιάδης Πολυβίου, «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα (1700-1881)», στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 1453-1850*, τόμ. 6, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., 2002), 165· Λουίζα Συνδίκα-Λαούρδα και Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμότειχο και στο Σουφλί* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004), 186-187· Χαράλαμπος Μπούρας, «Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18^{ου} αιώνος», στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1850*, τόμ. 7, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας και Σταύρος Μαμαλούκος (Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, 2013), 142.

³⁰ Πολυβίου, «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο», 166· Ιλιάνα Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική χώρα κατά τον 19^ο αιώνα», στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015), 24. Ανακτήθηκε 19/01/2022 από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>.

³¹ Γεώργιος Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου* (Ξάνθη: Εκδόσεις του Φοίνικα, 2004), 249· Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία», 24· Σάββας Σαββίδης, *Ο Φιλάρετος Βαφείδης. Βίος και έργο* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011), 144. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών· Στέφανος Τσιόδουλος, «Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της ζωγραφικής», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 204-205.

Κοίμησης της Θεοτόκου των Πετράδων Διδυμοτείχου (1876). Οι τερζήδες³² το 1832 έγιναν χορηγοί της δεσποτικής εικόνας, που αναπαριστά την Παναγία.³³ Η επιγραφή μνημονεύει τους δωρητές: *Εξογραφήθη η αγία η κόνι αύτη δει εξόδου του ευλογιμένου ρουφετήδιον εσινάφιον των τερζήδων εις μνημοσινον εόνιον. Απριλίου 25 1832.*

Ως δεύτερη περίπτωση αναφέρεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου της Κυανής Διδυμοτείχου. Τρεις εφέστιες εικόνες του χρονολογούνται το 1868, τη χρονιά που κτίστηκε ο ναός. Όλες τις φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Στέφανος από την Αδριανούπολη και αφιερώθηκαν από εσνάφια. Τα έξοδα της αγιογράφησης της εικόνας του Χριστού, όπως μαρτυρά η επιγραφή της, ανέλαβαν οι καπηλάδες: *Η εικών αύτη Ιστορήθη δαπάνη της συντεχνίας των Καπηλάδων 1868 Χρ Στεφάνου.* Την εικόνα της Παναγίας χορήγησαν οι γεμενετζήδες μαζί με τους παπούτσηδες.³⁴ Στην επιγραφή της διαβάζεται: *Η εικών αύτη ιστορήθη δαπάνη της συντεχνίας των Γεμενετζίδων και Παπούτσηδων Χειρί Στεφάνου Αδρπλ 1868.* Χορηγοί του έργου του πάτρωνα αγίου ήταν οι βουτζάδες.³⁵ Η επιγραφή σε περίτεχνο μπαρόκ πλαίσιο λέει: *Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΕΖΩΓΡΑΦΗΘΗ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΕΧΝΙΑΣ ΤΩΝ ΒΟΥΤΖΑΔΩΝ. 1868. Χειρί Στεφάνου.*

Εντός της πόλη του Διδυμοτείχου, χορηγίες ισναφιών εντοπίζονται και στους τρεις ορθόδοξους μεταβυζαντινούς ναούς της. Αρχικά, σχολιάζονται συνοπτικά οι εικόνες του Σωτήρα Χριστού (1846), με πρωιμότερο αφιέρωμα του 1847 και οιψιμότερο του 1852. Μερικά από τα συνάφια που διασώζονται στις επιγραφές των εικόνων του τέμπλου είναι οι αμπατζήδες³⁶ που προσφέρουν την εικόνα της Αγίας Τριάδας³⁷ και οι φουτσιτζήδες³⁸ του Αγίου Σπυρίδωνα.³⁹ Οι τσομπάνηδες με τους κεχαγιάδες⁴⁰ κάνουν δωρεά τον άγιο Γεώργιο,⁴¹ και οι σφάχτες με τους κασάπες⁴² τον αρχάγγελο Μιχαήλ.⁴³ Αφιερώματα ρουφετιών

³² Ράφτες.

³³ Μόσχος Κούκος, «Η εκκλησία των Πετράδων Διδυμοτείχου», *Θρακικά Χρονικά* 44 (1990): 78-79.

³⁴ Προστάτης άγιος των συντεχνιών των παπούτσηδων (παντοφλοποιοί) και γεμενετζήδων ήταν ο Άγιος Σπυρίδωνας, καθώς κατά την παράδοση και ο ίδιος ήταν κουντούρας (κουντούρια λέγονταν τα έτοιμα φτηνά υποδήματα), βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 173-5.

³⁵ Βουτζάδες ήταν οι βαρελοποιοί, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 175· Διαμαντής Τριαντάφυλλος, «Επιτύμβια επιγράμματα νεότερων χρόνων από το χώρο της Θράκης», *Θρακική Επετηρίδα* 2 (1981): 361-362.

³⁶ Φαρδοράπτες-κατασκευαστές και πωλητές μάλλινων υφασμάτων και ενδυμάτων.

³⁷ Η αφιερωματική επιγραφή αναφέρει: *Το σύνδραμον συνάφιον τριας ω Παναγία των αμπατζίδων φύλαττε τη σκέπη σου τη θεία τω 1847 Χειρ Παναγιώτου Αινίτου*, βλ. Γεώργιος Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ* 10 (2013): 3-52, 5.

³⁸ Βαρελοποιοί.

³⁹ Σε χρυσοποίικιλτο μπαρόκ πλαίσιο διαβάζεται: *ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ / ΙΕΡΑΡΧΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜ / ΑΤΟΥΡΓΕ ΣΠΥΡΙΔΩΝ / ΑΠΟ ΠΑΣΗΣ ΒΛΑΒΗΣ / ΡΥΣΑΙ ΤΟ ΡΟΥΦΕΤΙ ΦΟΥ / ΤΣΙΤΖΗΔΩΝ / 1849 χειρ ΠΝΓ του εξ Αγιάσματος.*

⁴⁰ Μεγαλοκτηνοτρόφοι.

⁴¹ Η επιγραφή πληροφορεί: *Η ΑΓΙΑ ΕΙΚΩΝ ΗΣΤΟΡΙΘΙ ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ ΤΖΟΠΑΝΗΔΩΝ ΚΑΙ ΚΗΧΑΓΙΑΔΩΝ ΗΣ ΜΝΗΜΟΣΗΝΝΟΝ ΑΥΤΩΝ 1848.* Η υπογραφή του ζωγράφου, λίγο πιο πάνω δεξιά: *χειρ Χαράλαμπος*, βλ. Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 70. Προστάτης των τσομπάνηδων ήταν ο Άγιος Μόδεστος. Σε κάποιες περιοχές της Θράκης, όπως το Σαμμόκοβο, τελούσαν ειδική γιορτή την ημέρα του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 195-197.

⁴² Μολονότι δεν δηλώνεται η φύση των συγκεκριμένων ομάδων, εικάζεται ότι πρόκειται για εσνάφια.

⁴³ Η επιγραφή σε δύο δεκαπεντασύλλαβους στίχους αναφέρει: *Σκέπε στρατάρχα φύλαττε, θερμώς σου δεομένους σφάκτας κασάπας λότρωσον ημάς απολυμένους 1854· Χειρ Στεφάνου Αδρ*, βλ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», 4.

τοποθετήθηκαν και σε προσκυνητάρια, μεταξύ των οποίων των μπαχτεβάνηδων που χορήγησαν την εικόνα του Αγίου Τρύφωνα.⁴⁴ Άλλες δωρεές έργων αναρτήθηκαν στους τοίχους, όπως της εικόνας των Τριών Ιεραρχών⁴⁵ από τους μπακάληδες και της Γέννησης του Χριστού⁴⁶ από τους γεμενετζήδες. Δύο από τα έργα φιλοτεχνήθηκαν από τον Παναγιώτη από το Αγίασμα της Αίνου και άλλα δύο από τον Χαράλαμπο και τον Ευστράτιο⁴⁷.

Στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1843), η πλειογηφία των ισναφικών αφιερωμάτων χρονολογείται στα 1844-1845. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τις εφέστιες, των γεμενετζήδων που πρόσφεραν την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου,⁴⁸ των μπακάληδων σε συνεργασία με τους σιμιτζήδες που πλήρωσαν για το έργο με τους Τρείς Ιεράρχες,⁴⁹ και των μπογιατζήδων⁵⁰ που δώρισαν την εικόνα του Παντοκράτορα.⁵¹ Στη θέση, επίσης, του τέμπλου, τη δαπάνη της εικόνας του Ιωάννη του Πρόδρομου επωμίστηκαν οι γουναράδες,⁵² της Αγίας Τριάδας οι αμπατζήδες,⁵³ του Αγίου Σπυρίδωνα οι κεραμιδάδες⁵⁴ και του Αγίου Δημητρίου οι βουτζάδες.⁵⁵ Της ίδιας περιόδου, αλλά λίγο πρωιμότερη, ήταν η χορηγία των μπαχτεβάνηδων με την εικόνα του Προφήτη Ηλία, η οποία βρίσκεται αναρ-

⁴⁴ Η επιγραφή αναφέρει: *Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΠΑΧΤΣΕΒΑΝΙΔΩΝ 1852 χειρ...,* βλ. Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 77. Οι λαχανοκηπουροί γιόρταζαν τον Αγίου Παυλίνου, αλλά σε πολλές περιοχές της Θράκης προστάτη τους άγιο είχαν τον άγιο Τρύφωνα, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 135.

⁴⁵ Η εικόνα σήμερα είναι αναρτημένη σε τοίχο του κυρίως ναού, δίπλα στην κεντρική είσοδο. Κάτω δεξιά, η επιγραφή γράφει: *δια συνδρομής κ(α) εξόδου των τι / μιοτάτων μαϊστό(ρων) μπακάλιδων / της αγιοτάτης μ(ητροπό)λεως διδυμό / τειχου αψυμβιανοναρίου / KH.* Σε κάποιες περιοχές της Θράκης τιμούσαν ως προστάτη τον άγιο Νικόλαο, ενώ στην Αδριανούπολη τους Τρείς Ιεράρχες, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 148. Αλέξανδρος Παπαδόπουλος, «Ο Αγιογράφος Κωνσταντίνος ο Αδριανουπολίτης-18^{ος} αι.», *Επί των Ποταμών* 7 (2016): 50.

⁴⁶ Η εικόνα, που σήμερα βρίσκεται στον νάρθηκα, φέρει επιγραφή: *Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΟΙΚΟΝ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΓΕΜΕΝΕΤΖΙΔΩΝ δια χειρός Ενστρατίου 1855 Ιουλίου α,* βλ. Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 78.

⁴⁷ Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 67-81.

⁴⁸ Στην επιγραφή αναγράφεται: *(ΙΣΤΟΡ)ΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ Σ(ΠΟΥ)ΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ (ΤΩΝ) ΓΕΜΕΝΕΤΖΙΔΩΝ 1844 χειρ NK.*

⁴⁹ Στην επιγραφή διαβάζεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤ(Η) ΣΠΟΥΔΗ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΜΠΙΑΚΑ(ΛΗΔ)ΩΝ ΚΑΙ ΣΙΜΙΤΣΗΔΩΝ 1844 XP NK.*

⁵⁰ Βαφείς υφασμάτων.

⁵¹ Στην επιγραφή σημειώνεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ (ΣΠΟ)ΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΜΠΟΓΙΑΖΗΔΩΝ ΕΤΕΙ 1844 NKA αδρλ.* Το συνάφι των μπογιατζήδων ήταν από τα εύρωστα, δεδομένου ότι για τα ενδύματα και κάποια εσώρουχα ήταν απαραίτητη η βαφή τους, βλ. Μανάκας, «Διδυμότειχον», 248.

⁵² Στην επιγραφή διαβάζεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ (ΣΠΟΥ)ΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΓΟΥ(NAP)ΑΔΩΝ ΕΤΕΙ 1844 XEIP NKA αδρλ.*

⁵³ Στην επιγραφή αναγράφεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΑΜΠΑΤΖΗΔΩΝ 1844 XEIP NKA αδρλ,* βλ. Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 101.

⁵⁴ Η επιγραφή σε οβάλ πλαίσιο, που κοσμείται με μπαρόκ μοτίβα, λέει: *ΑΦΙΕΡΩΘΗ ΖΩΓΡΑ / ΦΗΣΘΕΙΣΑ Η ΠΑΡΟΥΣΑ / ΠΑΝΣΕΠΤΟ(Σ) ΕΙΚΟΝΑ ΔΙΕ / ΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕ / ΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ / ΚΕΡΑΜΙΔΑΔΩΝ.* Ε(ν)έτει 1845 χει(ρ) ΔΜ. Οι κεραμιδάδες είχαν προστάτη τους τον άγιο Σπυρίδωνα, βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 126.

⁵⁵ Στην επιγραφή σημειώνεται: *ΙΣΤΟΡΙΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΒΟΥΤΖΑΔΩΝ 1844 NK* βλ. Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 104.

τημένη σε τοίχο.⁵⁶ Οι χορηγίες των κασάπηδων, οι οποίοι αφιέρωσαν έργο με τον αρχάγγελο Μιχαήλ⁵⁷ και των γεωργών με τα Εισόδια της Θεοτόκου⁵⁸, είναι μεταγενέστερες (1900). Η περίτεχνη εικόνα του δίκαιου Ιωσήφ⁵⁹, σε προσκυνητάρι, δωρήθηκε από τους δουλγ(κ)έρηδες.⁶⁰ Η πλειοψηφία των έργων ιστορήθηκε από τον Νικόλαο Αδριανουπολίτη, ένα από κάποιον ΔΜ και δύο από τον παπά-Ηλία από το Σουφλί.⁶¹

Ο Μητροπολιτικός ναός του Αγίου Αθανασίου (Εικ.1-2) βρίσκεται εντός του βυζαντινού κάστρου. Ανοικοδομήθηκε το 1834 στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, με τη συμβολή και των εσναφιών.⁶² Από τις δώδεκα εικόνες του, που συνιστούν προσφορά συντεχνιών, οι εννέα είναι τοποθετημένες στις πιο προβεβλημένες θέσεις, στο τέμπλο (Εικ.3). Εκτός μίας, οι εφέστιες εικόνες φέρουν σε επιμήκη ευανάγνωστη αναθηματική επιγραφή των αναθετών την υπογραφή του ίδιου αγιογράφου.

Παντοκράτορας (Εικ.4). Εικονίζεται στον πλέον παραδοσιακό τύπο, γνωστό ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, στο οποίο φέρει ευαγγέλιο, ενώ με το δεξί ευλογεί.⁶³ Όπως μαρτυρά η επιγραφή⁶⁴ στο κάτω μέρος της εικόνας, το έργο χορηγήθηκε από τους ραφτάδες σε συνεργασία με τους τζελέπηδες.⁶⁵

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Εικ.5). Από τα πιο αγαπημένα θέματα στη βυζαντινή εικονογραφία, εδώ παριστάνεται ως την οσφύ, κρατώντας σταυρό. Ο συγκεκριμένος τύπος αποκρυσταλλώθηκε τον 16^ο αιώνα.⁶⁶ Η επιγραφή αναφέρει ότι τα έξοδα της εικόνας επωμίστηκαν και πάλι τα ίδια ισνάφια, των ραφτάδων και των τζελέπηδων.⁶⁷

Αγία Τριάδα (Εικ.6). Αυτή της βυζαντινής αντίληψης Αγία Τριάδα με την Φιλοξενία του Αβραάμ, η παρούσα εικονογραφική σύνθεση απηχεί δυτικές επιρροές. Αποδίδεται σύμφωνα με τον οριζόντιο ανθρωπομορφικό τύπο, που διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο από

⁵⁶ Στην επιγραφή διαβάζεται: ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΜΠΑΧΤΖΑΒΑΝΙΔΩΝ· 1843.

⁵⁷ Η επιγραφή της εικόνας πληροφορεί: ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΣΑΠΗΔΩΝ ΕΝ ΕΤΕΙ 1900 ΧΕΡ Ηλ. Π. Σουφλ., βλ. Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ναοί του 19^{ου} αιώνα, 96.

⁵⁸ Στην επιγραφή αναγράφεται: ΑΥΤΗ ΕΙΚΩΝ ΕΤΕΛ(ΕΣΘΗ) ΔΙ ΕΡΑΝΩΝ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΩΝ (ΕΤΟ)Σ 1900 ΧΡ Η ΣΟΥΦΛ.

⁵⁹ Σε μπαρόκ-ροκοκό πλαίσιο, η επιγραφή της παραδίδει: Αύτη η αγία εικών εζωγραφήθη διά των εξό / (δ)ων του φιλοχρίστου ρουφετίου των δουλγέριδων· οι κ(αι) αφιε / ρούντες αντήν· προσφωνούσιν ούτως· / ΟΛΒΙΕ ΜΝΗΣΤΩΡ ΜΗΤΡΟΠΑΡΘΕΝΟΥ ΚΟΡΗΣ ΟΜΟΤΕΧΝΩΝ ΣΟΙ ΤΕΚΤΟΝΩΝ ΙΚΕΤΩΝ ΣΟΥ / (ΘΕ)ΜΕΛΙΟΥ... ΕΥΣΕΒΩΣ... ΟΙΚΩ... ΕΥΠΡΟΣΔΕΚΤΟΙ ΠΡΟΣ ΘΕΟΝ ΙΚΕΣΙΑΙ / εν έτει 1845 ΧΕΙΡ ΝΚλ αδρλ.

⁶⁰ Κτίστες.

⁶¹ Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ναοί του 19^{ου} αιώνα, 94-109.

⁶² Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 205-206.

⁶³ Νικόλαος Γραίκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011), 359. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών.

⁶⁴ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΡΑΠΤΑΔΩΝ Κ(ΑΙ) ΤΖΕΛΕΠΙΔΩΝ· 1838· Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) αδρ(ιανούπο)λ(ι)τ(η).

⁶⁵ Οι τζελέπηδες (*celepkesan*) είναι οι προβατέμποροι.

⁶⁶ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 42, 135.

⁶⁷ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΤΩΝ ΤΖΕΛΕΠΙΔΩΝ Κ(ΑΙ) ΡΑΠΤΑΔΩΝ· 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(ΟΛΑΟΥ) αδρ(ιανούπο)λ(ι)τ(η).

τους κρητικούς ζωγράφους και μέσω των χαρακτικών.⁶⁸ Το έργο, όπως διαβάζουμε στην επιγραφή, παράγγειλαν οι αμπατζήδες.⁶⁹

Άγιοι Βασίλειος και Χαράλαμπος (Εικ.7). Παριστάνονται στην καθιερωμένη εικονογραφία τους, όπως διαμορφώθηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, βασισμένη στη βυζαντινή εικαστική παράδοση.⁷⁰ Η επιγραφή πληροφορεί ότι η εικόνα είναι δωρεά των πραγματευτών.⁷¹

Άγιος Δημήτριος (Εικ. 8). Ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου Δημητρίου που σκοτώνει τον τσάρο Ιωαννίτζη⁷² εμφανίζεται για πρώτη φορά στην υστεροβυζαντινή εποχή, από τον 13^ο αιώνα.⁷³ Σύμφωνα με την επιγραφή⁷⁴, η εικόνα είναι παραγγελία των τουτζατζήδων.⁷⁵

Παναγία η Ελεούσα (Εικ. 9). Ο εν λόγῳ τύπος, με καταγωγή τον 7^ο αιώνα, αποκρυσταλλώθηκε περί τον 15^ο αιώνα.⁷⁶ Η επιγραφή⁷⁷ που φέρει το έργο δηλώνει τους κουϊμτζήδες ή αλλιώς χρυσικούς ως τους αφιερωτές της εικόνας.⁷⁸

Άγιος Σπυρίδων (Εικ. 10). Αντί του συνηθέστερου, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, σκούφου από φύλλα φοινικιάς, ο ιεράρχης στην κεφαλή του φέρει επισκοπική μίτρα.⁷⁹ Στην επιγραφή⁸⁰ διαβάζεται ότι η εικόνα προσφέρθηκε από τους τζανακτζήδες⁸¹ σε συ-

⁶⁸ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 211· Γραίκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής*, 754-756.

⁶⁹ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΑΠΑΤΖΙΔΩΝ ΕΝΕΤΕΙ: 1838 X(EI)P N(I)K(O)Λ(AΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λ(ίτη).

⁷⁰ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 43, 50· Διονύσιος εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης (Αθήνα: Σπανός, 1909), 154, 157, 199, 267-269, 291-292. Πρώτη έκδοση: Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης: εκ χειρογράφου του ιη' αιώνος εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον/υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως (Εν Πετρουπόλει: Εκ της τυπογραφίας της Αγιωτάτης Συνόδου, 1900).

⁷¹ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΩΝ: 18- X(EIP)N(IKOLAΟΥ).

⁷² Κατά την παράδοση, το 1207 η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε από την πολιορκία του Βούλγαρου ηγεμόνα Καλογιάννη με τη μεσολάβηση του Μυροβλύτη. Ένα χρόνο πριν, ο ίδιος είχε καταστρέψει σχεδόν εκ θεμελίων την περιοχή του Διδυμοτείχου, βλ. Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 54-55, 213-215.

⁷³ Ναυσικά Θεοτοκά, «Ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και εφίππου και οι σχετικές παραδόσεις των θωμάτων», στο *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953, τόμ. Α', επιμ. Στήλων Κυριακίδης, Ανδρέας Ξυγόπουλος και Παναγιώτης Ζέπος (Αθήνα: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1955), 481· Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 44.

⁷⁴ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΕ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΤΟΥΤΖΑΤΖΙΔΩΝ / 1843.

⁷⁵ Καπνοπόλες, καπνοπαραγωγοί.

⁷⁶ Τζένη Αλμπάνη, «Εικόνα της Παναγίας ‘Ελεούσας’ στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συλλογή Χανίων», *ΔΧΑΕ* 27 (2011): 280-281.

⁷⁷ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΙΣΝΑΦΙΟΥ ΤΩΝ ΚΟΥΙΜΤΖΙΔΩΝ: 1838 X(EI)PN(I)K(O)Λ(AΟΥ) αδρ(ιανου)π(ο)λ(ίτη).

⁷⁸ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 214· Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 70· Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου», 141-142.

⁷⁹ Διονύσιος εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, 154-155, 199, 268.

⁸⁰ [...] ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΓΕΜΕΝΕΤΖΗΑΩΝ ΚΑΙ ΤΖΑΝΑΚΤΖΗΑΩΝ 1837 X(EI)P [...]. Μικρό τμήμα της αφιερωματικής επιγραφής δεν διακρίνεται, καθώς η εικόνα υποχώρησε ελαφρώς στο πλαίσιο του τέμπλου.

⁸¹ Οι τζανακτζήδες (*canakçı*) ήταν οι πωλητές ή και οι κατασκευαστές πήλινων ή μεταλλικών αγγείων,

νεργασία με τους γεμενετζήδες, καθώς και οι δύο τον τιμούσαν ως προστάτη άγιο τους.⁸² Τρεις Ιεράρχες (Εικ. 11). Παριστάνονται σύμφωνα με την καθιερωμένη εικονογραφία τους και τα γνώριμα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους στην περιγραφή της *Ερμηνείας*. Οι Τρεις Ιεράρχες, οι οποίοι σε κάποιες περιοχές ήταν προστάτες των μπακάληδων, έγιναν οι χορηγοί της παρούσας εικόνας.⁸³ Όπως μαρτυρά η επιγραφή,⁸⁴ με τους μπακάληδες στη δωρεά συνέπραξαν και οι γιαγτζήδες.⁸⁵

Πυρφόρος ανάβαση του Προφήτη Ηλία στους ουρανούς (Εικ. 12). Η σύνθεση διηγείται περιληπτικά τα κυριότερα γεγονότα της ζωής του Προφήτη. Στην επιγραφή⁸⁶ σημειώνεται ότι η ανάληψη των εξόδων του έργου έγινε από τους γονναράδες, που κατά παράδοση τον θεωρούσαν προστάτη τους.⁸⁷

Άγιος Αθανάσιος (Εικ. 13). Σήμερα βρίσκεται εντός του Ιερού Βήματος. Η εικόνα είναι μεταλλική, με σκαλιστή διακόσμηση, πρακτική που χρονολογείται από τον 11^ο αιώνα. Το επίθετο μεταλλικό έλασμα που σχεδόν καλύπτει όλη την επιφάνειά της είναι παλαιό, του 1842, ενώ οι γραπτές επιφάνειες σχετικά πρόσφατες.⁸⁸ Σε οβάλ διακοσμημένο πλαίσιο, η επιγραφή της εικόνας δείχνει ως αφιερωτές τους καπηλάδες.⁸⁹

Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (Εικ. 14). Είναι εικόνα αναρτημένη στον βόρειο τοίχο. Ο άγιος απεικονίζεται σύμφωνα με τα συνήθη φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του και φέρει την τυπική στρατιωτική στολή των ρωμαϊκών χρόνων.⁹⁰ Η επιγραφή δηλώνει ότι η εικόνα ιστορήθηκε από κάποιον Λάσκαρη.⁹¹ Το έργο πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση των χαμουρτζήδων,⁹² που συνέπραξαν με τους μυλωνάδες. Παρότι οι μυλωνάδες τιμούσαν ως άγιο προστάτη τους κυρίως τον προφήτη Ηλία, σε ορισμένα μέρη της Θράκης οι ψωμάδες απέδιδαν τιμές στους Αγίους Θεοδώρους.⁹³

κυρίως καθημερινής οικιακής χρήσης, βλ. το λήμμα *Canakçı* στο *Redhouse Turkish-English Dictionary*, (Istanbul: Redhouse Press, 1986), 239.

⁸² Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 70· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 173.

⁸³ Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, 42-43· Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, 154, 267, 291· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 148· Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^ο αιώνα*, 36.

⁸⁴ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΜΠΑΚΑΛΙΔΩΝ Κ(ΑΙ) ΓΙΑΓΤΖΙΔΩΝ· 1838 X(ΕΙ)P N(I)K(O)Λ(AΟΥ) αδρ(ιανού)π(ο)λ(ίτη).

⁸⁵ Λαδοπάλες.

⁸⁶ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ Συνδρομής Κ(ΑΙ) Δαπανής τού ευλογημένου ισναφίου των γούναραδων· εν ετει· 1838 X(ΕΙ)P N(I)K(ΟΛΑΟΥ) αδρ(ιανού)π(ο)λ(ίτη).

⁸⁷ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 83.

⁸⁸ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995), Εισαγωγή· Γουρίδης, *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού*, 207.

⁸⁹ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΤΟΥ ΕΥ / ΛΟΓΙΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ / ΚΑΠΗΛΑΔΩΝ 1842.

⁹⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, 157.

⁹¹ Η ΕΙΚΩΝ Αύτη ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΔΙ ΕΞΟΔωΝ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΡΟΥΦΕΤΙΩΝ ΤωΝ ΧΑΜΟΥΡΤΖΗΔΩΝ Κ' Μν(ΑΩ) ΝΑ(ΔΩ)Ν / έννέτη 1828 / φενργαρίου 10 / χειρί τή τού λασκάρεος.

⁹² Οι χαμουρτζήδες (*camurtzur*) ήταν οι επαγγελματίες που κατασκεύαζαν και επεξεργάζονταν ζύμες για ψωμιά, γλυκά κ.ά. επί παραδείγματι οι παραγωγοί φύλλων για πίτες, βλ. το λήμμα *Camurtzur*, *Redhouse Turkish-English Dictionary*, 445.

⁹³ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη*, 156, 228.

Τρεις Ιεράρχες (Εικ. 15). Είναι επίσης τοποθετημένη στον βόρειο τοίχο. Η επιγραφή πληροφορεί ότι, για δεύτερη φορά στον υπό εξέταση ναό, οι μπακάληδες ανέλαβαν τη δαπάνη της εικόνας των προστατών αγίων τους.⁹⁴ Στη συγκεκριμένη περίσταση, συνέβη σε συνεργασία με τους καβαδάδες.⁹⁵ Πρόκειται για την παλαιότερη συντεχνιακή μαρτυρία που εντοπίζεται στα έργα τέχνης που φυλάσσονται σήμερα στον εν λόγω ναό.

Προγενέστερη, ωστόσο, είναι της εικόνας του Αγίου Σπυρίδωνα που βρισκόταν στον παλαιό ναό του Αγίου Αθανασίου. Το έργο προσφέρθηκε το 1791 από τα συνάφια των τζανακτζήδων⁹⁶ και των μπαρδακτζήδων.⁹⁷

Τεχνοτροπικά, μπορεί να παρατηρηθεί ότι, η πλειονότητα των εικόνων των ισναφιών του Αγίου Αθανασίου, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, προσανατολίζεται στο δυτικότροπο ύφος. Ο Νικόλαος, που φιλοτέχνησε τις περισσότερες εικόνες των συντεχνιακών αφιερωμάτων, έλκει την καταγωγή του από το δεύτερο καλλιτεχνικό κέντρο της αυτοκρατορίας μετά την Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη, αποτελώντας έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του κατά τον 19^ο αιώνα.⁹⁸ Σεβόμενος τη βυζαντινή παράδοση, ενσωμάτωσε στα έργα του δυτικές επιδράσεις και ακαδημαϊκά στοιχεία, με προσπάθεια φυσιοκρατικού πλασίματος και αρμονική διαβάθμιση, λόγου χάρη στην απόδοση της Αγίας Τριάδας, του Παντοκράτορα και της Παναγίας της Ελεούσας. Συγχρόνως, με το δυτικό ιδίωμα συνυπάρχουν κάποια περιορισμένα στοιχεία που δεν εντάσσονται στη δυτική καλλιτεχνική λογική. Μπορούμε να αναφέρουμε τη γραμμικότητα στο πρόσωπο του Αγίου Σπυρίδωνα, η οποία, ωστόσο, αποδίδει αυστηρότητα στη μορφή. Σε κάθε περίπτωση, τα ισορροπημένα πλούσια χρώματα και η εκλεπτυσμένη διακοσμητική διάθεση του Νικολάου παρήγαγαν επιβλητικές θρησκευτικές συνθέσεις, λεπτής αισθητικής και δοξαστικής εντύπωσης.

Οι εικόνες των Τριών Ιεραρχών και του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος ανήκουν στην λαϊκοβυζαντινή εικαστική γλώσσα, η οποία είχε μεγάλη απήχηση, εφόσον ανταποκρίνονταν στην μακραίωνη βυζαντινή κληρονομιά.⁹⁹ Οι καλλιτέχνες τους, από τους οποίους, μέχρι στιγμής ο ένας είναι άγνωστος, δήλωναν τη θρησκευτικότητα με απλό ή και απλοϊκό τρόπο, σχεδιαστικές αδυναμίες, ρεαλιστικές λεπτομέρειες και τάση διακοσμητικότητας. Από την άλλη, στην εικόνα του Αγίου Δημητρίου, η δυτική καλλιτεχνική παράδοση είναι κάπως εντονότερη, όπως δηλώνει η προσπάθεια απόδοσης φυσιοκρατικού πλασίματος της μορφής. Τα έργα αυτά χαρακτηρίζονται από αίσθηση λαϊκής πολυτέλειας, καθώς συχνά επιδίωξη των ζωγράφων αποτελούσε η «όμορφη εικόνα»,¹⁰⁰ η οποία θα ικανοποιούσε τους παραγγελιοδόχους-πελάτες.

⁹⁴ ΔΗΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤωΝ ΤΙΜΩΤΑΤΩΝ ΜΠΑΚΑΛΙΔΩΝ / ΚΑΒΑΔΑΔΩΝ) 1806.

⁹⁵ Οι καβαδάδες ήταν κατασκευαστές ενδυμάτων στρατιωτικής χρήσης. Τα καβάδια, γνωστά από την κομνήνεια περίοδο, ήταν αρχικά ελαφριά ενδύματα ως το γόνατο και με μανίκια ως τον πήχη, των οποίων η χρήση συνέχισε στη μάλλινη εκδοχή τους κατά τη διάρκεια των μεταβυζαντινών χρόνων. Ευχαριστώ τον κ. Ιωάννη Μπακιρτζή, επίκουρο καθηγητή του ΤΙΕ του ΔΠΘ, για την ενδιαφέρουσα πληροφορία.

⁹⁶ Γουρίδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 67, 70.

⁹⁷ Αγγειοπλάστες πολυτελών αγγείων.

⁹⁸ Γουρίδης, *Τα κρυψμένα πρόσωπα του Ιανού*, 204-205.

⁹⁹ Στέφανος Τσιόδουλος, «Οι ιδιοκτήτες και οι ζωγράφοι», στο Μεράντζας, Ζάρρα και Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, 166-167.

¹⁰⁰ Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία», 11-12.

Συμπεράσματα

Τα παραδείγματα του Ναού του Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου μαρτυρούν ότι την εποχή της διακόσμησης του ναού, οι κουϊμτζήδες, δεδομένου ότι πλήρωσαν για τη φιλοτέχνηση μιας από τις κεντρικότερες εικόνες του τέμπλου, της Παναγίας της Ελεούσας, ήταν επαγγελματικό ισνάφι που εργαζόταν σε καλύτερες συνθήκες και αποκόμιζε ικανοποιητικά έσοδα, σε σχέση με κάποια άλλα ισνάφια, ενώ είχε σημαντική επιρροή στην κοινωνική ζωή. Πρόκειται για ρουφέτι πολυνάριθμο και πλούσιο, αν υπολογίσει κανείς ότι πελάτες του ήταν τόσο οι ιερείς των ναών, για τους οποίους κατασκεύαζαν ιερά σκεύη και εικόνες, όσο και οι κοσμικοί, καθώς οι γυναικείες φορεσιές διακοσμούνταν με αργυρά και επάργυρα στοιχεία, όπως οι ζώνες και τα τεπελίκια των κεφαλόδεσμων.¹⁰¹ Το ίδιο θα ίσχυε για τους τζελέπηδες και τους ραφτάδες, καθώς έγιναν χορηγοί δύο δεσποτικών εικόνων, του Παντοκράτορα και του Ιωάννη Προδρόμου. Τα εν λόγω ρουφέτια εκείνα τα χρόνια τύγχαναν μεγάλου σεβασμού, δεδομένου ότι οι πρώτοι σχετίζονταν με την πρώτη ύλη των μάλλινων υφασμάτων, αλλά και με τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής, ενώ οι δεύτεροι κατασκεύαζαν τα ενδύματα που φορούσε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Επιπλέον, οι ραφτάδες μαζί με τους αμπατζήδες, οι οποίοι επίσης υπολογίζονται μεταξύ των επιφανέστερων συντεχνιών, συναντώνται σταθερά στην εικόνα της αγίας Τριάδας και των τριών ορθόδοξων μεταβυζαντινών ναών της πόλης.¹⁰² Στις δραστήριες συντεχνίες συγκαταλεγόταν το συνάφι των γουναράδων, που δώρισε εικόνες στον ναό του Αγίου Αθανασίου και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Διδυμοτείχου. Λόγω του κρύου κλίματος της περιοχής, η χρήση των γούνινων ενδυμάτων διάφορων τύπων και ποιότητας, ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη σε άντρες και γυναίκες στην πόλη και τα χωριά.¹⁰³ Οι τζανακτζήδες, που χορήγησαν την εικόνα του Αγίου Σπυρίδωνα στον παλαιό ναό του Αγίου Αθανασίου, συνιστούσαν ίσως το ισχυρότερο ισνάφι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι τα προϊόντα τους είχαν ευρεία κατανάλωση. Κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι διατηρούσαν ακόμη το κύρος τους, εφόσον το 1837 αφιέρωσαν και πάλι στον προστάτη τους άγιο δεσποτική εικόνα.¹⁰⁴ Στο εν λόγω έργο αναφέρονται επιπλέον και οι γεμεντζήδες, συνάφι επίσης με μεγάλο καταναλωτικό κοινό. Αυτοί, μαζί με τους κουντουράδες, αποτελούσαν κατά την περίοδο 1831-1857 τη μόνη γνωστή συντεχνία του Διδυμοτείχου που διατηρούσε αρχείο με τα μέλη της, τα περιουσιακά στοιχεία και τις δραστηριότητές της.¹⁰⁵ Οι γεμεντζήδες απαντώνται ξανά στον ναό του Χριστού, της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Δημητρίου Κυανής Διδυμοτείχου. Παρουσία και στους τρεις μεταβυζαντινούς ναούς της πόλης έχουν και οι μπακάληδες με εικόνες των Τριών Ιεραρχών, οι οποίοι στον ναό του Αγίου Αθανασίου απαντώνται με δύο αφιερώματα.

Η συνεργασία των μπακάληδων και των γιαγτζήδων στη χορηγία μίας εκ των εικόνων μαρτυρά τη σύμπραξη μεταξύ των συντεχνιών που είχαν συναφές επαγγελματικό αντι-

¹⁰¹ Μιχαήλ Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2011), 394 · Μανάκας, «Διδυμότειχον», 249.

¹⁰² Μανάκας, «Διδυμότειχον», 248-249 · Μανάκας, «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου», 141 · Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 67, 101, 188.

¹⁰³ Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, 394 · Μανάκας, «Διδυμότειχον», 249.

¹⁰⁴ Γουριδης, *Συμβολή στην ιστορία*, 67, 70.

¹⁰⁵ Μανάκας, «Διδυμότειχον», 249-251.

κείμενο. Παρόμοια, οι μυλωνάδες και οι χαμουρτζήδες επέλεξαν να πληρώσουν μαζί τον ζωγράφο του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος. Αυτό, βέβαια, δεν τηρούνταν πάντα, όπως προκύπτει επί παραδείγματι από την κοινή ανάληψη των εξόδων της εικόνας των Τριών Ιεραρχών εκ μέρους των μπακάληδων και των καβαδάδων, οι οποίοι δεν είχαν άμεση επαγγελματική σύνδεση. Η συνήθης πρακτική της συνχορηγίας μπορεί να αποδοθεί στα δαπανηρά έργα τέχνης. Σημαντική, εντούτοις, παράμετρος θα πρέπει να υπήρξε και η επιδίωξη των πολυάριθμων συναφιών ενός τόπου να εξασφαλίσουν παρουσία στις περιορισμένες διακεκριμένες θέσεις των φορητών εικόνων, κυρίως στο τέμπλο.¹⁰⁶

Δεδομένου ότι το οθωμανικό καθεστώς, σε μεγάλο βαθμό, κρατούσε μακριά τους μη μουσουλμάνους από τα αξιώματα του στρατού και της κεντρικής διοίκησης, η χορηγία συνεχίστηκε ως μία εύγλωττη διέξοδος κοινωνικής προβολής, διασφαλίζοντας την αποδοχή του κοινωνικού συνόλου, την παγίωση της θέσης τους, αλλά και την ισχυροποίηση του κύρους τους.¹⁰⁷ Συνεπώς, η χορηγία για τα συνάφια, όπως εν γένει για τους αφιερωτές, συνιστούσε πράξη με περιεχόμενο ευρύτερο από μια απλή έκφραση θρησκευτικής ευλάβειας.

Εκτός από τη ζωγραφική ικανότητα και την καλλιτεχνική εμπειρία των αγιογράφων, εκείνο που καθόριζε την υψηλή ποιότητα των έργων ήταν οι ίδιοι οι παραγγελιοδόχοι. Οι επαγγελματικές συσσωματώσεις, διαθέτοντας οικονομική και κοινωνικοπολιτική δύναμη, ζώντας στο πολυπολιτισμικό Διδυμότειχο και έχοντας επαφές με μεγάλα πολιτιστικά κέντρα της Θράκης, συνιστούσαν ένα βασικό τμήμα του αστικού στρώματός της. Ως εκ τούτου, επέλεγαν για αυτούς το καλύτερο. Ασχέτως γνώσεων, ήθελαν και μπορούσαν να ακολουθούν τις ανανεωτικές τάσεις, πάντοτε, ασφαλώς, εντός των επιτρεπτών κοινωνικοθρησκευτικών ορίων. Το δυτικότροπο εικαστικό ύφος, τα ασημένια έξεργα ελάσματα, οι χρυσογραφίες, τα λαμπερά χρώματα, τα κατάφορτα ανθισμένα πολυτελή υφάσματα και τα περίτεχνα μπαρόκ διακοσμητικά, συχνά, ακόμη και στις πιο λαϊκού τύπου εικόνες, στην κυριολεξία πρόβαλλαν μέσα στην κοινότητα, με τον πιο εύληπτο και εύγλωττο τρόπο, την ευμάρεια και την υπεροχή των συντεχνιών.

Η πρακτική της προσθήκης αφιερωματικών επιγραφών από τις συντεχνίες στα αγιογραφικά δημιουργήματα της υπό μελέτης περιόδου, παραμένει πολύτιμο εργαλείο άντλησης στοιχείων για τη φύση της οργάνωσης και της λειτουργίας τους. Παράλληλα, και σε συνδυασμό με τα ίδια τα έργα, την τεχνοτροπία και τον χαρακτήρα τους, οι επιγραφές μπορούν να παρέχουν χρήσιμες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ποικίλες πτυχές ενός τόπου, εν προκειμένου του Διδυμοτείχου, της κοινωνικής διάρθρωσης, της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και του θρησκευτικού βίου του, όπως και των αισθητικών προτιμήσεων στο καλλιτεχνικό πεδίο.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Συνδίκα-Λαούρδα και Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19^{ου} αιώνα*, 188.

¹⁰⁷ Τσιούμη, *Οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας*, 7, 16-17· Μπούρας, «Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18^{ου} αιώνος», 143.

¹⁰⁸ Μπονόβας, «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών», 198-202· Zija Shkodra, «Les Esnafs ou Corporations dans la Vie Urbaine Balkanique des XVII-XVIII Siècles», *Studia Albanica* 2 (1975): 59-62· Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα», στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά Ε' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 4-6 Νοεμβρίου 1991* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1993), 116· Ζάρρα, «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία», 20.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834), εξωτερικά, δυτική όψη.

Εικόνα 2: Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834), εξωτερικά και κωδωνοστάσιο.

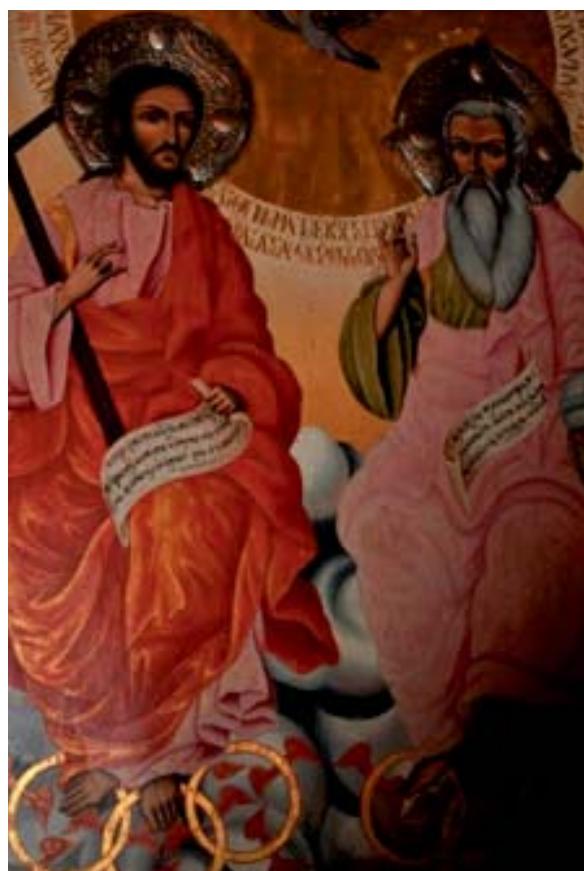
Εικόνα 3: Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834), εσωτερικό, τέμπλο (1835), γενική άποψη κεντρικού τμήματος.

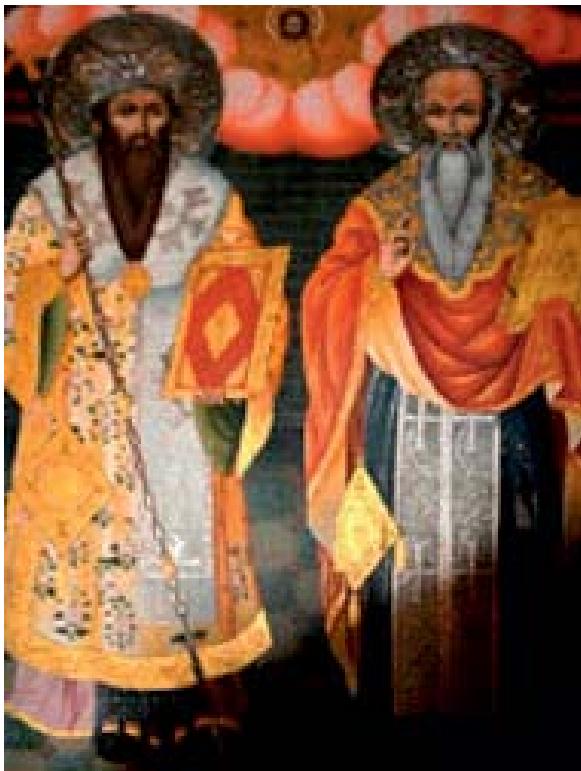
Εικόνα 4: Εικόνα τέμπλου: Ο Παντοκράτορας (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 5: Εικόνα τέμπλου: *Ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).*

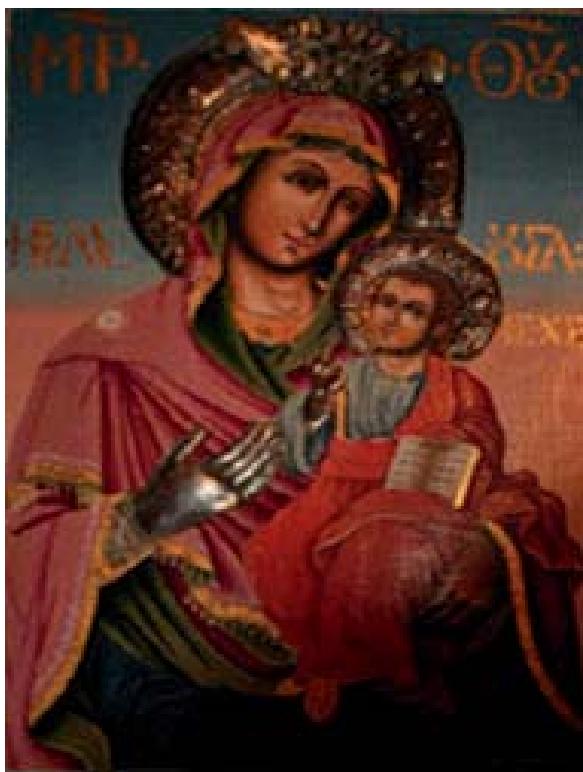
Εικόνα 6: Εικόνα τέμπλου: *Η Αγία Τριάδα (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).*

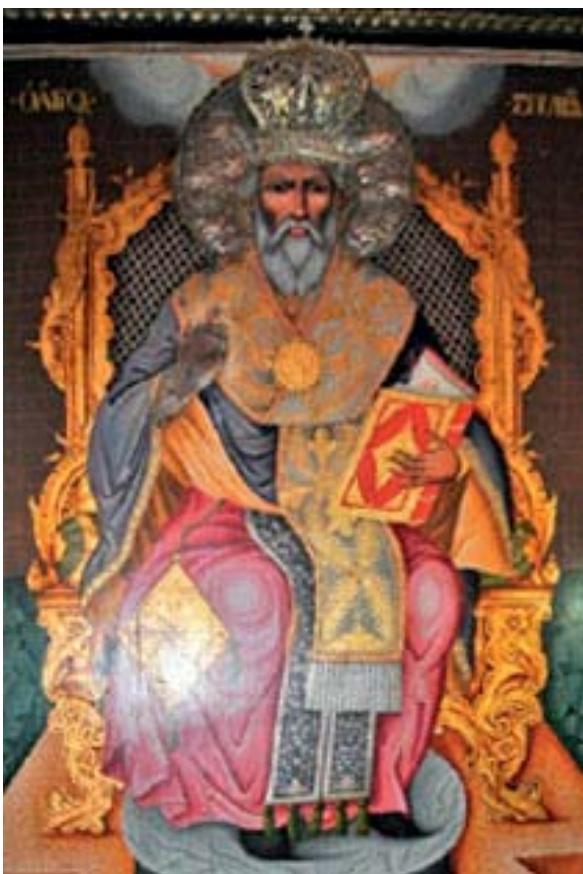
Εικόνα 7: Εικόνα τέμπλου: *Ο Άγιος Βασίλειος και ο Άγιος Χαράλαμπος* (18-), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

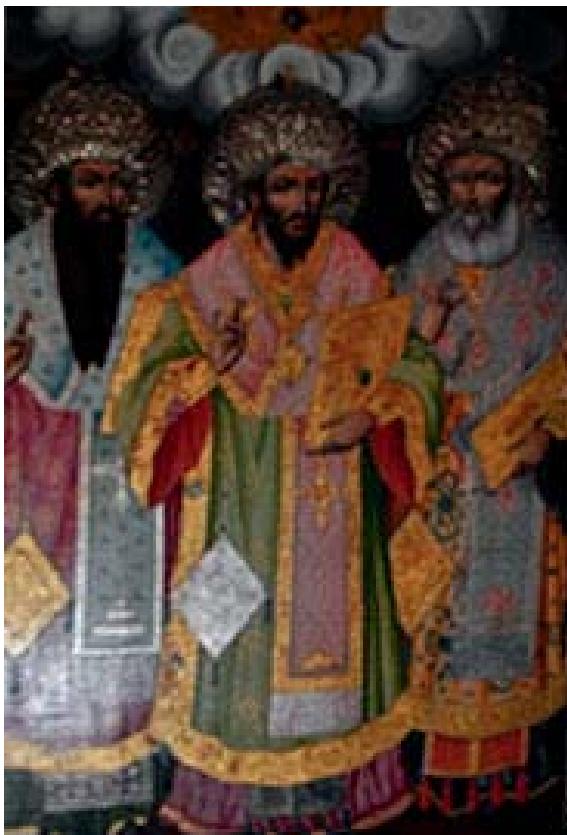
Εικόνα 8: Εικόνα τέμπλου: *Ο Άγιος Δημήτριος* (1843), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

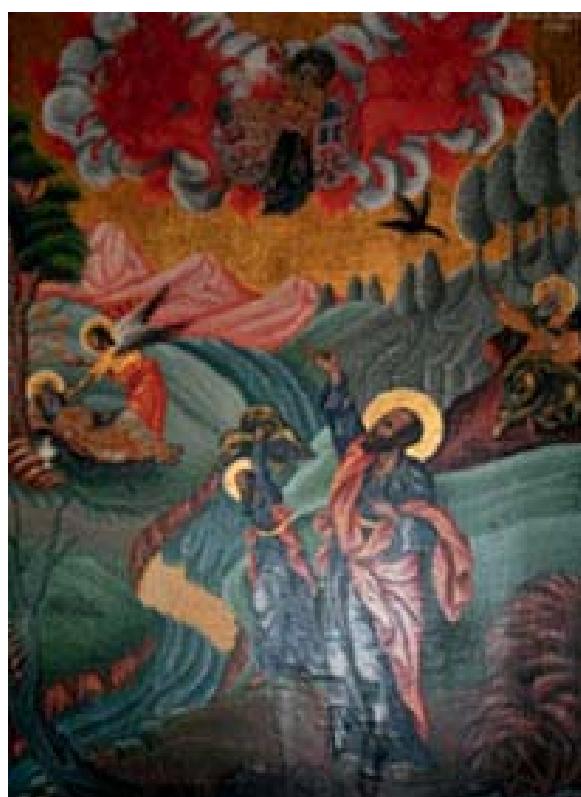
Εικόνα 9: Εικόνα τέμπλου: *Η Παναγία η Ελεούσα* (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 10: Εικόνα τέμπλου: *Ο Άγιος Σπυρίδων* (1837), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 11: Εικόνα τέμπλου: *Oι Τρεις Ιεράρχες* (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

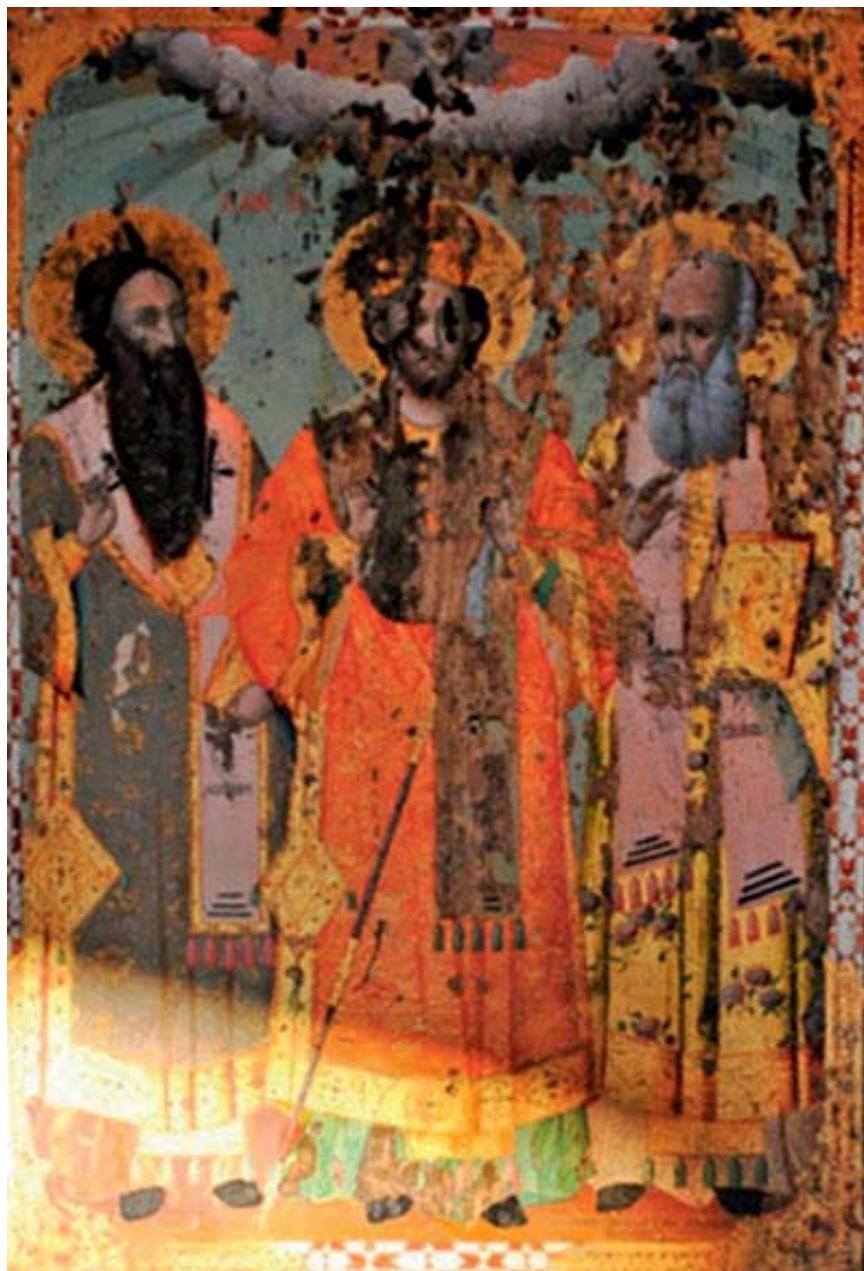
Εικόνα 12: Εικόνα τέμπλου: *Η πυρφόρος ανάβαση του Προφήτη Ηλία στους ουρανούς* (1838), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

Εικόνα 13: *Εικόνα τερού: Ο Άγιος Αθανάσιος (1842), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).*

Εικόνα 14: *Εικόνα βόρειον τοίχου: Ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (1828), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).*

Εικόνα 15: Εικόνα βόρειου τοίχου: *Oι Τρεις Ιεράρχες* (1806), Διδυμότειχο, Ναός Αγίου Αθανασίου (1834).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλμπάνη, Τζένη. «Εικόνα της Παναγίας ‘Ελεούσας’ στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συλλογή Χανίων». *ΔΧΑΕ* 27 (2011): 271-282.
- Αποστολίδης, Μυρτίλος. «Η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότης Φιλιππουπόλεως». *ΑΘΛΓΘ* 13, (1946-1947): 23-43.
- Αρναούτογλου, Ηλίας. «‘Η ιδέα της αποκαταστάσεως των συναφίων’. Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831». *Επετηρίδα Κέντρου Έρευνας Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36 (2002): 205-281.
- Βαφείδης, Νικόλαος, Αρχιμανδρίτης. «Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχῳ». *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952): 300-302.
- Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης. *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995.
- Βουραζέλη-Μαρινάκου, Ελένη. *Αι εν Θράκη Συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα*. Κομοτηνή: Νομαρχιακή Αντοδοικηση Ροδόπης-Εβρου, 2006.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της πόλεως του Διδυμοτείχου*. Διδυμότειχο: Δήμος Διδυμοτείχου, 1999.
- Γουρίδης, Αθανάσιος. *Τα κρυμμένα πρόσωπα του Ιανού, μία αέναη περιπλάνηση*. Διδυμότειχο: Κ.Π.Α.Π.Ν.Π. Δήμου Διδυμοτείχου, 2018.
- Γραίκος, Νικόλαος. *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα: πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Δρακίδης, Σταύρος. «Η Ελληνοορθόδοξη κοινότητα του Διδυμοτείχου (1870-1910)». Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Ευθυμίου, Γρηγόριος. «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατίαν. Εκ των σωζόμενων Κωδίκων και παλαιών βιβλίων και εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου. Αρχειακή Μελέτη. Μέρος Β΄». *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού [ΑΘΛΓΘ]* 21 (1956): 25-64.
- Ευθυμίου, Γρηγόριος. «Η παιδεία εν Διδυμοτείχω κατά την Τουρκοκρατίαν. Α΄ Κατάστασις των σωζόμενων Κωδήκων και παλαιών βιβλίων ή εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου». *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 145-211.
- Ευθυμίου, Γρηγόριος. «Καταστατικό της Δημογεροντίας Διδυμοτείχου». *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953): 209-220.
- Ευθυμίου, Μαρία. «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων». *Στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Β', επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 325-338. Αθήνα: Τα Νέα, 2003.
- Ζάρρα, Ιλιάνα. «Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική χώρα κατά τον 19^ο αιώνα». *Στο Χρήστος Μεράντζας*, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 8-42. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>. Ανακτήθηκε 19/01/2022.

- Θεοτοκά, Ναυσικά. «Ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και εφίππου και οι σχετικές παραδόσεις των θαυμάτων». Στο *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953*, τόμ. Α', επιμ. Στίλπων Κυριακίδης, Ανδρέας Ξυγγόπουλος και Παναγιώτης Ζέπος, 477-488. Αθήνα: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1955.
- Κλήμης, Αριστείδης. *Οι Συννεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. 1. Αθήνα: Πιτσιλός, 1985.
- Κούκος, Μόσχος. «Η εκκλησία των Πετράδων Διδυμοτείχου». *Θρακικά Χρονικά* 44 (1990): 78-80.
- Λαμπάκης, Γεώργιος. «Περιηγήσεις». *ΔΧΑΕ* 10 (2013): 3-52.
- Λίτινα, Μαρία. «Το αγιοταφικό μετόχι της Αγίας Παρασκευής στην Αδριανούπολη μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (1836- 1899)». *Περί Θράκης* 6 (2007-2009): 45-63.
- Μανάκας, Δημήτριος. «Διδυμότειχον». *Θρακικά* 27 (1957): 225-260.
- Μανάκας, Δημήτριος. «Εσνάφια-ρουφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου». *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955): 139-144,
- Μερακλής, Μιχαήλ. *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2011.
- Μπέτσας, Γιάννης. *Η κοινοτική διάσταση στην Εκπαίδευση. Ιστορικές Προβολές-Σύγχρονες Αναφορές*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη, 2007.
- Μπονόβας, Νικόλαος. «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών». Στο *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη. 18^{ος}-20^{ος} αι., Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 20-21 Νοεμβρίου 1997*, επιμ. Δέσποινα Ποιμενίδου, 195-220. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998.
- Μπούρας, Χαράλαμπος. «Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18^{ου} αιώνος». Στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1850*, τόμ. 7, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας και Σταύρος Μαμαλούκος, 139-153. Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, 2013.
- Παπαδόπουλος, Αλέξανδρος. «Ο Αγιογράφος Κωνσταντίνος ο Αδριανουπολίτης-18^{ος} αι.». *Επί των Ποταμών* 7 (2016): 49-52.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Καλλιόπη. *Συντεχνίες και Επαγγέλματα στη Θράκη 1685-1920*. Αθήνα: Πιτσιλός, 1985.
- Παπαχριστοδούλου, Πολύδωρος. «Τα εσνάφια και η οικονομική και πνευματική άνθιση του ελληνισμού επί τουρκοκρατίας». *ΑΘΛΓΘ* 16 (1951): 54-75.
- Πολυνβίου, Μιλτιάδης. «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα (1700-1881)». Στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1850*, τόμ. 6, επιμ. Χαράλαμπος Μπούρας, 165-172. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., 2002.
- Σαββίδης, Σάββας. *Ο Φιλάρετος Βαφείδης. Βίος και έργο*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Σπαθάρη-Μπεγλίτη, Ελένη. «Συντεχνίες: μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών τεχνιτών. Επαγγελματική συνοχή και κοινωνική αλληλεγγύη». Στο *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Παραδοσιακή Τέχνη και Τεχνολογία*, τόμ. Β', επιμ. Κωνσταντίνος Σμπόνιας, 93-109. Πάτρα: Ε.Α.Π., 2002.
- Συνδίκα-Λαούρδα, Λουίζα, και Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα. *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμότειχο και στο Σουφλί*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004.
- Τριαντάφυλλος, Διαμαντής. «Επιτύμβια επιγράμματα νεότερων χρόνων από το χώρο της Θράκης». *Θρακική Επετηρίδα* 2 (1981): 341-387.
- Τσιγάρας, Γεώργιος. *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*. Ξάνθη: Εκδόσεις του Φοίνικα, 2004.
- Τσιόδουλος, Στέφανος. «Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της ζωγραφικής». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 204-221. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>. Ανακτήθηκε 19/01/2022.

Τσιόδουλος, Στέφανος. «Οι ιδιοκτήτες και οι ζωγράφοι». Στο Χρήστος Μεράντζας, Ιλιάνα Ζάρρα και Στέφανος Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, 140-167. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3926?locale=el>. Ανακτήθηκε 19/01/2022.

Τσιούμη, Ζαφειρία. *Οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο της Θεσσαλονίκης*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004.

εκ Φουρνά, Διονύσιος. *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*. Αθήνα: Σπανός, 1909. Πρώτη έκδοση: Διονυσίου του εκ Φουρνά. *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης: εκ χειρογράφου του ιη' αιώνος εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον/υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*. Εν Πετρουπόλει: Εκ της τυπογραφίας της Αγιωτάτης Συνόδου, 1900.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα».

Στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά Ε' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 4-6 Νοεμβρίου 1991*, 113-136. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1993.

Baer, Gabriel. «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds». *International Journal of Middle East Studies* 1, no. 1, (January 1970): 28-50.

Redhouse Turkish-English Dictionary. Istanbul: Redhouse Press, 1986.

Shkodra, Zija. «Les Esnafs ou Corporations dans la Vie Urbaine Balkanique des XVII-XVIII Siècles». *Studia Albanica* 2 (1975): 47-76.

Sugar, Peter. *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*. Μτφ. Παυλίνα Μπαλουξή. Αθήνα: Σμύλη, 1994.

Viquesnel, Auguste. *Voyage dans la Turquie d'Europe*, τομ. 1. Paris: Arthur Bertrand, 1868.